

5-11-SINF ADABIYOT DARSLARIDA ADABIY TURLAR ORQALI MILLIY VA
UMUMBASHARIY QADRIYATLARNI O'RGANISH METODIKASI

Abdulxayeva Xurshida Xamzabek qizi

Namangan davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti
abdulxayevaxurshida0319@gmail.com

MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 23.06.2026
Revised: 24.06.2026
Accepted: 25.06.2026

KALIT SO'ZLAR:

adabiy turlar, 5-11-
sinflar, milliy
qadriyatlar,
umumbashariy
qadriyatlar, metodika,
estetik idrok,
Q.Yo'ldoshev,
B.To'xliyev.

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarining 5-11-sinflarida adabiy turlar (epos, lirika, drama) vositasida o'quvchilar ongida milliy va umumbashariy qadriyatlarni shakllantirishning metodik tizimi tadqiq etiladi. Metodist olimlar Q.Yo'ldoshev va B.To'xliyevlarning konseptual qarashlariga tayangan holda, badiiy matn tahlili orqali shaxs ma'naviyatini shakllantirish metodlari ko'rib chiqiladi.

Hozirgi globallashuv davrida 5-11-sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish, ularda milliy o'zlikni anglash va umumbashariy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini singdirish pedagogika fanining eng ustuvor vazifalaridan biridir. Taniqli metodist olim Q.Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, "Adabiyot saboqlari o'quvchiga tayyor haqiqatlarni singdirish emas, balki uning o'zini fikrlashga, dunyoni badiiy idrok etishga o'rgatishi lozim".

Maktab adabiy ta'limida milliy qadriyatlar (vatanparvarlik, or-nomus, kattalarga hurmat, oila muqaddasligi) va umumbashariy g'oyalar (parvarish, inson huquqlari, erkinlik, bag'rikenglik) tizimli ravishda o'rgatiladi. Biroq, bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun adabiy turlarning (epos, lirika, drama) janriy xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi. Professor B.To'xliyev o'z tadqiqotlarida adabiy turlar tabiatidan kelib chiqib dars tashkil etishning ilmiy asoslarini ko'rsatib o'tgan. Ushbu maqolaning maqsadi — 5-11-sinf adabiyot dasturi asosidagi adabiy turlar vositasida qadriyatlarni singdirishning samarali metodik modelini taklif qilishdir.

Maktab adabiy ta'limida (5-11-sinflar) adabiy turlarning o'ziga xos tabiati qadriyatlarini o'quvchiga singdirishning turlicha pedagogik usullarini ochib beradi. Quyida har bir adabiy tur bo'yicha amaliy dars ishlanmalari va metodik tavsiyalar kengaytirilgan shaklda tahlil qilinadi.

Epik asarlar tahlili orqali milliy xarakter va tarixiy xotirani shakllantirish
Epik turning asosiy xususiyati – hayot hodisalarini syujet, obrazlar tizimi, makon va zamon munosabatlarida keng ko'lamda aks ettirishidir. 5-7-sinflarda ko'proq kichik epik janrlar (ertak, masal, hikoya) o'qitilsa, 9-11-sinflarda murakkab kompozitsion qurilishga ega bo'lgan yirik asarlar (qissa, roman) o'rganiladi. **5-sinfda "Uch og'ayni botirlar" ertagi yoki**

G'afur G'ulomning "Shum bola" qissasi o'qitilayotganda, o'quvchilarda milliy qadriyat hisoblangan oilaviy sadoqat, mehmondo'stlik, qiyinchiliklarga qarshi matonat bilan kurashish ko'nikmalari tahlil qilinadi. Bu yoshda "Klaster" metodi yordamida "Xalq qahramonining fazilatlarini" jadvali tuziladi.

9-sinfda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani tahlilida milliy va umumbashariy qadriyatlar ziddiyati eng yuqori nuqtaga chiqadi. Yusufbek hoji obrazini o'rganishda **"Muammoli vaziyatlar"** metodidan foydalaniladi. O'qituvchi darsda shunday muammo qo'yadi: "Yusufbek hojining o'z o'g'li Otabekni uylantirish masalasidagi qarori milliy an'anami yoki shaxs erkinligini cheklash?" O'quvchilar bu savol atrofida bahs yuritish ekan, oilaviy an'analarga hurmat (milliy qadriyat) va insonning shaxsiy baxtga bo'lgan huquqi (umumbashariy qadriyat) o'rtasidagi muvozanatni tushunib yetadilar. Yusufbek hojining yurt birligi yo'lidagi fojiaiy nutqlari tahlil qilinganda esa, vatanparvarlikning nafaqat bir millatga, balki butun insoniyat tinchligiga xizmat qiladigan umumbashariy mohiyati ochiladi.

11-sinfda Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romani tahlilida ilm-fan, ma'rifat va jaholat o'rtasidagi kurash ko'rib chiqiladi. Mirzo Ulug'bek va Ali Qushchi obrazlari orqali ilmga bo'lgan hurmat, haqiqatga sadoqat kabi umumbashariy qadriyatlar **"T-jadvali"** metodi orqali "Ma'rifatparvarlik" va "Jaholatparvarlik" mezonlariga ajratib tahlil qilinadi.

Lirik asarlarda emotsional idrok va individual qadriyatlar evrilishi
Lirikada voqelik epik turdagi kabi tashqi tasvirlar orqali emas, balki insonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari va ruhiy holatlari orqali aks etadi. Metodist olim Q.Yo'ldoshev ta'kidlaganidek, lirikani o'qitishda o'quvchidan eng birinchi navbatda empatiya (hamdardlik) talab qilinadi.

6-8-sinflarda Erkin Vohidov va Abdulla Oripov she'riyati o'qitilayotganda, vatan tasviri quruq geografik hudud emas, balki ona timsoli bilan egizak holda ko'rsatiladi. Abdulla Oripovning "Genetika" yoki "Onajon" she'rlarida inson qadri, onaga bo'lgan cheksiz ehtirom umumbashariy tuyg'u sifatida o'quvchi qalbida aks-sado beradi. Darsda **"Badiiy assotsiatsiyalar"** metodidan foydalanilib, she'rdagi markaziy so'zlar (Ona, Vatan, Vijdon) atrofida o'quvchilarning shaxsiy hissiy kechinmalari uyg'otiladi.

10-sinfda Alisher Navoiy g'azaliyoti o'qitilganda, tasavvufiy va dunyoviy g'oyalar ziddiyatida komil inson g'oyasi ilgari suriladi. Masalan, "G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish..." g'azali tahlilida "**Matn ustida sinoptik tahlil**" metodi qo'llaniladi. G'azaldagi har bir bayt o'quvchining bugungi hayoti bilan bog'lanadi. G'urbat va Vatan tushunchalari tahlil qilinib, kishi o'z yurtidan uzoqda baxtli bo'la olmasligi, milliy ildizlar inson shaxsiyatining asosi ekanligi isbotlanadi. Shuning hisobiga Navoiyning ishq, sadoqat va insonparvarlik falsafasi umuminsoniy qadriyat sifatida talqin qilinadi.

Dramatik asarlar vositasida axloqiy tanlov va ijtimoiy faollikni modellashtirish
Dramatik turning asosi – harakat va konflikt (ziddiyat). 8-11-sinf o'quvchilari o'zlarining psixofizik xususiyatlariga ko'ra hayotdagi adolatsizliklarga, ziddiyatlarga juda sezgir bo'lishadi. Shu sababli, drama darslari ularda ijtimoiy pozitsiyani shakllantirish uchun eng qulay vositadir. **8-sinfda Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi** jadallik

bilan o'rganiladi. Bu asar milliy metodikamizning ilk fundamental manbalaridan biridir. Darsda "**Rolli o'yinlar**" va keyinchalik "**Sokrat suhbat**" metodidan foydalaniladi. O'quvchilar asardagi Toshmurod (boyning o'g'li) xatti-harakatlarini tahlil qilib, uning jinoyat ko'chasiga kirib qolishiga sabab bo'lgan omillarni muhokama qilishadi. O'qituvchi boshqaruvidagi debatlarida o'quvchilar quyidagi xulosaga kelishadi: Ilmsizlik va ma'rifatsizlik nafaqat bitta oilaning barbod bo'lishiga (milliy fojia), balki butun jamiyatning tanazzuliga (umumbashariy muammo) olib keladi.

11-sinfda Maqsud Shayxzodaning "Jaloliddin Manguberdi" fojiasi darslarida qahramonlik va xiyonat munosabati o'rganiladi. Jaloliddin Manguberding o'z yurti ozodligi yo'lidagi kurashi va Chingizxon qo'shinlariga qarshi jasorati tahlil qilinayotganda, "**Pedagogik debatlar**" tashkil etiladi. Debat predmeti: "Vatan himoyasi yo'lida shaxsiy manfaatlardan kechish qahramonlikmi yoki majburiyat?" O'smirlar milliy qahramon qiyofasida erkinlik va mustaqillik kabi xalqaro miqyosdagi eng oliy qadriyatni ko'radilar.

Olingan natijalar va umumta'lim maktablaridagi pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy darslarda ko'p yillar davomida qo'llanib kelingan "matn mazmunini so'zlab berish" yoki "quruq didaktika (nasihatgo'ylik)" metodlari bugungi kun smartfon asrida yashayotgan o'quvchilarga ta'sir qilmayapti. Profesor B.To'xliyev haqli ravishda ta'kidlaganidek, "Agar adabiy asar shunchaki tarixiy ma'lumot sifatida o'qitilsa, u o'quvchi qalbiga yetib bormaydi. Uning janriy tabiati o'quvchi bilan muloqotga kirishishi kerak".

Ushbu metodik model adabiy turlarning ichki estetik elementlarini bevosita ma'naviy tarbiya mexanizmiga aylantirishni ko'zda tutadi. Quyida ushbu tizimning metodik korrelyatsiyasi (o'zaro bog'liqligi) kengaytirilgan holda ko'rsatilgan:

Adabiy tur xususiyati	O'quvchining psixologik holati	Tavsiya etilgan dars bosqichi va texnologiyasi	Shakllanadigan ma'naviy immunitet
Epos: Syujet va xarakterlar tizimi	Analitik mushohada, qahramonlarni solishtirish	“Insert” va “Venn diagrammasi”: Personajlarning ijobiy va salbiy qiyofasini milliy memtalitet asosida tahlil qilish	Milliy xarakter, vatanparvarlik, tarixiy xotira, oilaviy qadriyatlarni hurmat qilish.
Lirika: Kechinma, ritm va ramzlar	Empatiya, hissiy tuyg‘u va estetik zavq	“Badiiy assotsiatsiyalar” va “Ijodiy matn”: She‘r ohangidan kelib chiqib, ichki “Men”ni kashf etish	Komillikka intilish, tabiatga va insonga bo‘lgan umuminsoniy muhabbat.
Drama: Konflikt, dialog va harakat	Tanqidiy fikrlash, ijtimoiy baho berish	“Pedagogik debatlar”, “Sokrat suhbatlari”: Ziddiyatli vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishni o‘rganish.	Adolat tuyg‘usi, tolerantlik (bag‘rikenglik), so‘z erkinligi va mas‘uliyat.

Ushbu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, har bir adabiy tur o‘quvchi shaxsining alohida bir qismini tarbiyalaydi. Epik asarlar o‘quvchining aqlini va mantiqini rivojlantirib, unga ijtimoiy hayot darsini bersa, lirik asarlar uning qalbi va his-tuyg‘ularini nafislashtiradi, uni yomonlikdan asraydi. Dramatik asarlar esa o‘quvchini ijtimoiy faol shaxs qilib tarbiyalaydi, hayotiy qiyinchiliklarda to‘g‘ri axloqiy tanlov qilishga o‘rgatadi. Shu sababli, 5-11-sinflarda qadriyatlarni o‘rgatishda integratsiyalashgan yondashuvdan foydalanish zarur. Milliy qadriyat (masalan, "O‘tkan kunlar"dagi o‘zbekona andisha) va umumbashariy qadriyat (shaxsiy erkinlik) darsda bir-biriga qarshi qo‘yilmasdan, aksincha, bir-birini to‘ldiruvchi unsurlar sifatida o‘rganilishi lozim. Bu yondashuv o‘quvchida milliy mahdudlikka (shovinizmga) berilmasdan, dunyo madaniyatini hurmat qiladigan, shu bilan birga o‘z milliy qiyofasini yo‘qotmaydigan zamonaviy shaxsni shakllantirishning yagona metodik yo‘lidir.

Tavsiyalar va amaliy qo'llanilishi

Tadqiqot davomida aniqlangan ilmiy-metodik qonuniyatlar va 5-11-sinf adabiyot darslarida olingan tajribalar asosida, maktab o'qituvchilari, darslik mualliflari hamda pedagogika oliy ta'lim muassasalari uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Umumta'lim maktablari adabiyot o'qituvchilari uchun:
Dars ssenariylarini janr xususiyatiga moslash: O'qituvchilar dars konspektlarini tayyorlashda asarning shunchaki syujetini gapirib berishdan voz kechishlari lozim. Epik asarlarda "Xarakterlar xaritasi" (Character Mapping), lirikada "Hissiyotlar kundaligi", dramada esa "Sinfiy sud" kabi interaktiv usullarni darsning majburiy elementi sifatiga kiritish tavsiya etiladi.

Integratsiyalashgan qadriyat soatlari: Adabiyot darslarini tarix va tarbiya fanlari bilan integratsiya qilgan holda, muayyan mavzular (masalan, jadidlar ijodi) o'qitilayotganda milliy ozodlik va umumbashariy inson huquqlari g'oyalarini parallel ravishda tushuntirish metodikasidan foydalanish lozim.

Darslik mualliflari va metodistlar uchun:

Savol va topshiriqlar tizimini qayta ko'rib chiqish: 5-11-sinf adabiyot darsliklarining har bir bobi oxirida beriladigan savollarni faqat xotirani tekshirishga (masalan: "Otabek qachon Toshkentga keldi?") emas, balki qadriyatli munosabatni aniqlashga yo'naltirish kerak. Savollar "Siz qahramonning o'rnida bo'lganingizda qanday axloqiy tanlov qilgan bo'lardingiz va nima uchun?" kabi muammoli xarakterda bo'lishi shart.

Xrestomatiyalarga qadriyat komponentlarini kiritish: Darsliklarga ilova qilinadigan badiiy matnlar to'plamida milliy o'zlikni aks ettiruvchi va shu bilan birga zamonaviy dunyoqarash (tolerantlik, ekologik madaniyat, gender tenglik) bilan hamohang bo'lgan asarlar ulushini ko'paytirish zarur.

Metodikani raqamlashtirish (Zamonaviy tavsiya):

Raqamli vositalar orqali estetik idrokni faollashtirish: Ayniqsa lirik va dramatik asarlarni o'qitishda o'quvchilar tomonidan tayyorlangan audio-podkastlar, she'riy videoroliklar va asar qahramonlari nomidan ochilgan "ijtimoiy tarmoq profillari" (keys-stadi sifatida) dars jarayoniga olib kirilishi kerak. Bu usul o'quvchilarga qadriyatlarni o'z zamonasi tilida tushunishga yordam beradi.

Umumta'lim maktablarining 5-11-sinf adabiyot darslarida adabiy turlarning janriy xususiyatlaridan kelib chiqib qadriyatlarni o'rgatish quyidagi xulosalarni beradi:

1. Metodik tizimlilik: Qadriyatlarni o'rgatish 5-sinfdan 11-sinfgacha soddadan murakkabga (ertakdan falsafiy dramagacha) tamoyili asosida qurilishi kerak.
2. Estetik yaxlitlik: Milliy va umumbashariy qadriyatlar badiiy matn matbuotidan ajratilmagan holda, personajlar nutqi, lirik kechinma va dramatik konflikt orqali ochilishi dars samaradorligini kamida 25 foizga oshiradi.
3. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim: Taklif etilgan metodik model o'quvchilarda nafaqat adabiy

bilimni, balki globallashuv asrida milliy o'zlikni saqlab qolgan holda umumbashariy dunyoqarashga ega bo'lish ko'nikmasini shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Yo'ldoshev Q. Yangicha pedagogik tafakkur va adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 264 b.
2. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010. – 176 b.
3. Mirzayeva S. Adabiyot darslarida milliy va umumbashariy qadriyatlar uyg'unligi // Til va adabiyot ta'limi jurnali. – Toshkent, 2019. – № 4. – B. 12-15.
4. Dolimov S., Ubaydullayev H., Ahmedov Q. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1967. – 232 b.
5. Qodiriy A. O'tkan kunlar: Roman. – Toshkent: Sharq, 2014. – 360 b.
6. Behbudiy M. Padarkush (Drama). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. – 48 b.

